

GỐM BIÊN HÒA QUA CÁC NGUỒN TÀI LIỆU

■ PHAN ĐÌNH DŨNG (*) - LƯƠNG NHƯ Ý

Cho đến nay, có nhiều công trình nghiên cứu về gốm Biên Hòa từ các lĩnh vực: lịch sử, kinh tế, di sản văn hóa, mỹ thuật, nghệ thuật, văn hóa... Các công trình đều khẳng định vị thế của ngành nghề thủ công, sản phẩm, hoạt động kinh tế... cùng những giá trị khác được tạo nên trong quá trình hình thành, phát triển và duy trì trong đời sống cư dân gắn với vùng đất Biên Hòa - Đồng Nai. Nghề làm gốm ở Biên Hòa - Đồng Nai đã được định danh thương hiệu từ lâu đời trong dòng chảy phát triển của cư dân: gốm tiền - sơ sử của cư dân cổ, những sản phẩm gốm đa dạng của người Việt, Hoa. Điều đặc biệt, môi trường tự nhiên và nguồn tài nguyên của vùng đất Biên Hòa xưa (bao gồm cả một số địa phận thuộc các tỉnh lân cận hiện nay của Đồng Nai) thuận lợi trong việc phát triển của nghề gốm. Chúng tôi giới thiệu những tư liệu liên quan nghề gốm Biên Hòa qua các nguồn tư liệu được tiếp cận.

1. Một số tư liệu về gốm Biên Hòa

J.C.Baurac trong tác phẩm “*Nam Kỳ và cư dân - các tỉnh miền Đông*”, khi đề cập thông tin liên quan 10 hạt ở Nam Kỳ những thập niên gần cuối thế kỷ XIX, nhắc đến nghề gốm ở Biên Hòa với những địa điểm: Tân Vạn, Tân Lập và Bình Diên, Bạch Khôi. Một điểm thuận lợi đối với các địa bàn làm gốm là nguồn đất sét khai thác ở trong khu vực. Trong 4 điểm này, Tân Lập của tổng Chánh Mỹ Hạ (nay thuộc h. Tân Uyên, t. Bình Dương), Tân Vạn của tổng Chánh Mỹ Thượng (nay thuộc p. Tân Vạn, tp. Biên Hòa), Bình Diên, Bạch Khôi của tổng Phước Vĩnh Trung (nay thuộc p. Bửu Long, tp. Biên Hòa). Ở Tân Vạn có những lò nung và sản xuất với quy mô lớn của người Hoa, làm ra những sản phẩm gốm chum, vại, bình, lọ, đĩa, bát, ấm trà. Ở Bình Diên, Bạch Khôi có các lò của người An Nam (Việt) sản xuất ngói (ngói ống), bình hoa, ống nhỏ, bình đựng trầu, chum vại... Về đồ gốm, đề cập về sản phẩm phổ biến nhất là nôi niêu, và cà ràng (bếp lò). Phương pháp làm thủ công, lò nung đơn giản¹.

Năm 1990, nhóm tác giả Lương Văn Hy, Diệp Đình Hoa công bố trên tạp chí Dân tộc học về *Ngành Thủ công nghiệp gốm tại Tân Vạn (Biên Hòa) trước năm 1975*. Các tác giả đã khảo sát, dựa trên nguồn cung cấp của các chủ lò gốm, khai quát về sự phát triển của ngành nghề thủ công này. Đây là nguồn tài liệu khá quan trọng nhận diện về lịch sử của làng nghề thủ công này: những lò gốm đầu tiên, các chủ lò thành lập, tên của các lò gốm và quá trình phát triển; Hợp tác xã gốm do trường Mỹ nghệ Biên Hòa thành lập và kỹ thuật sản xuất gốm.

Năm 1997, nhà nghiên cứu Huỳnh Ngọc Trảng chủ biên một số sách nghiên cứu về nghề gốm ở Nam Bộ, cụ thể: “*Tượng gốm Biên Hòa - Gia Định*” (với Nguyễn Đại Phúc, Huỳnh Tới, Phan Đình Dũng, Tuyết Hồng) được Nhà xuất bản Đồng Nai phát hành, đề cập lịch sử hình thành và phát triển dòng sản phẩm của của nghề thủ công của vùng đất Biên Hòa trong bối cảnh Đồng Nai - Gia Định. Sản phẩm tượng gốm Biên Hòa được giới thiệu từ phân tích nghệ thuật đồ

(*) Thạc sĩ, Trường Đại học Văn hóa thành phố Hồ Chí Minh - SĐT: 0919486676 - Email: pddungdn@gmail.com

1. J.C.Baurac (2022), *Nam Kỳ và cư dân - các tỉnh miền Đông* (Huỳnh Ngọc Linh dịch), Nxb. Tổng hợp Thành phố Hồ Chí Minh, tr.320, 329.

tượng học và tập hành hình ảnh minh họa đa sắc. Đây là tư liệu chuyên khảo về tượng gốm hiện tồn trong cơ sở tín ngưỡng, tôn giáo trên vùng đất Đồng Nai.

Năm 2001, Ủy ban nhân dân tỉnh Đồng Nai phát hành bộ địa chí của địa phương: **Địa chí Đồng Nai** (5 tập). Tập V với chủ đề Kinh tế đề cập Tiểu - thủ công nghiệp Đồng Nai giới thiệu về nghề gốm. Lịch sử của nghề gốm ở địa phương được khái lược và phản ánh khu lò gốm của người Việt, Hoa, Chăm dọc theo rạch Lò Gốm ở Cù lao Phố. Sự phát triển của nghề gốm trong những giai đoạn thuận lợi và khó khăn và một số chủ lò gốm di chuyển đến các địa phương khác. Sản phẩm đa dạng của gốm Đồng Nai được giới thiệu và đánh giá: “Gốm Biên Hòa có sự kết hợp hài hòa giữa Đông và Tây, giữa cũ và mới; những bàn tay của các nghệ nhân tạo nên bản sắc riêng biệt của gốm địa phương với vẻ đẹp độc đáo về hình dáng, màu men và nghệ thuật trang trí” và đặc biệt là khẳng định “Từ màu men xanh lục truyền thống với kỹ thuật pha chế tinh xảo, cộng với nghệ thuật đốt lò sử dụng nhiệt độ cao thấp khác nhau để làm nên màu men xanh độc đáo”.

Năm 2005, nhóm tác giả Nguyễn Văn Thông, Nguyễn Yên Tri, Phan Đình Dũng biên soạn công trình *Gốm Biên Hòa* và Nhà xuất bản Tổng hợp Đồng Nai phát hành. Đây là công trình cung cấp nguồn tư liệu phong phú về nghề gốm ở Biên Hòa: gốm tiền - sơ sử trên vùng đất Biên Hòa - Đồng Nai, giới thiệu các làng gốm cổ ở Biên Hòa và nhận diện về những nguồn ảnh hưởng đến gốm mỹ nghệ Biên Hòa; Lịch sử thành lập trường Dạy nghề Biên Hòa; Những cá nhân, nghệ nhân có đóng góp quan trọng trong phát triển trường và nghề gốm Biên Hòa; Quy trình kỹ thuật làm gốm Biên Hòa.

Sách *“Làng nghề và phát triển du lịch”* do Võ Văn Sen, Ngô Thanh Loan, Huỳnh Quốc Thắng (đồng chủ biên) được Nhà xuất bản Đại học quốc gia TP HCM phát hành trên cơ sở kỷ yếu hội thảo quốc tế (Trường đại học Khoa học xã hội & Nhân văn - Đại học quốc gia TP HCM, Trường đại học Silparkon - Thái Lan, Trường Đại học Văn hóa TP.HCM, Sở Văn hóa, Thể thao và Du lịch Bình Dương) phối hợp tổ chức. Nội dung khá đa dạng được nhiều nhà nghiên cứu công bố, được xếp theo chủ đề: Làng nghề và giải pháp, Phát triển du lịch làng nghề, Phát triển du lịch làng nghề từ kinh nghiệm quốc tế. Nội dung các bài viết về làng nghề ở Nam Bộ được giới thiệu chung theo từng địa phương hay khu vực hoặc cụ thể từng làng nghề. Nghề thủ công và làng nghề truyền thống Nam Bộ được đề cập trong sách qua nhiều cách tiếp cận, được miêu thuật, đánh giá, phân tích và gợi mở những giải pháp bảo tồn, phát triển; trong đó có phản ánh các làng nghề thủ công Đồng Nai. Tác giả Nguyễn Thị Nguyệt có bài “Bảo tồn và phát triển các làng nghề thủ công truyền thống ở

Đồng Nai” đã nêu thực trạng của một số làng nghề, đề cập làng gốm Biên Hòa (Bửu Hòa, Hóa An, Tân Vạn). Những giá trị của làng nghề được nhận diện cùng với hiệu quả kinh tế của nó đáp ứng nhu cầu cho người dân Nam Bộ cũng như đem lại hiệu quả kinh tế khi sản phẩm gốm của các cơ sở gốm xuất khẩu ra nước ngoài. Tác giả cũng gợi mở những giải pháp bảo tồn và phát triển làng nghề gốm trong quy hoạch phát triển của tỉnh Đồng Nai: Bảo đảm môi trường của làng nghề, hiện đại hóa những khâu áp dụng khoa học kỹ thuật, xây dựng tuyến du lịch các di sản với làng nghề gốm, đa dạng sản phẩm và tăng cường quảng bá làng nghề.

Năm 2015, Hội Mỹ thuật Thành phố Hồ Chí Minh, Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai tổ chức hội thảo về *Gốm Đồng Nai và các vùng phụ cận: Từ truyền thống đến hiện tại*. Kỷ yếu hội thảo có 20 tham luận khoa học, nhìn ở góc độ nghiên cứu về gốm Đồng Nai và các vùng phụ cận; trong đó có một số tham luận cung cấp tư liệu lịch sử và bản sắc của gốm Biên Hòa - Đồng Nai trong dòng chảy chung của khu vực Đông Nam Bộ. Một số bài chuyên sâu về nghệ thuật trang trí, tạo hình, màu men xanh đồng tro bông tiêu biểu của gốm Biên Hòa. Nhận diện và phát huy, mang tính ứng dụng cũng như phát triển nghề gốm cũng được đề cập trên cơ sở những đề xuất về giải pháp và quan tâm chính sách từ cấp quản lý, địa phương.

Năm 2018, các cơ quan ở Đồng Nai: Sở Công thương, Ủy ban nhân dân Thành phố Biên Hòa, Liên hiệp các hội Khoa học kỹ thuật tổ chức hội thảo “*Bảo tồn và phát triển nghề gốm truyền thống trên địa bàn Biên Hòa*”. Các tham luận tập trung giới thiệu về nghề gốm, làng gốm ở Đồng Nai, về vai trò của trường Mỹ thuật trang trí (quá trình hình thành và đào tạo), cùng vai trò và sự đóng góp của một số cá nhân trong phát triển nghề gốm. Tính ứng dụng trong nghiên cứu bảo tồn và phát triển của sản phẩm gốm đề cập: công nghiệp và chuyên môn hóa tạo hình sản phẩm gốm, quy hoạch và phát triển nghề gốm trong phát triển đô thị Biên Hòa, đề xuất thành lập: Trung tâm nghiên cứu và ứng dụng, Nhà bảo tàng gốm ở khu vực Cù lao Phố, khu làng nghề gốm sứ Tân Hạnh).

Năm 2023, Ủy ban nhân dân thành phố Biên Hòa phối hợp với Viện Nghiên cứu phát triển Kinh tế và du lịch tổ chức hội thảo *Bảo tồn, phát triển gốm Biên Hòa - Đồng Nai kết hợp khai thác, phát triển du lịch trên địa bàn thành phố Biên Hòa*. Kỷ yếu hội thảo được Nhà xuất bản Khoa học xã hội in sách, phát hành. Nội dung các bài viết tập trung các chủ đề: Lịch sử phát triển của nghề gốm Biên Hòa; Các giá trị đặc trưng của gốm Biên Hòa; Kinh tế di sản gắn liền với văn hóa sinh kế trong thực hành tạo tác gốm Biên Hòa; Đồng sáng tạo các sản phẩm du lịch gắn với hệ sinh thái gốm Biên Hòa; Chính sách và thực tiễn triển khai các nhiệm

vụ phát triển du lịch di sản trên địa bàn thành phố Biên Hòa và Đồng Nai; Chiến lược và định hướng liên kết phát triển du lịch Biên Hòa trong bối cảnh mới. Nội dung công trình không chỉ nhận diện được các giá trị đặc trưng của nghề và sản phẩm gốm Biên Hòa mà gợi mở, những đề xuất phát triển nghề trong bối cảnh mới, khai thác trong phát triển du lịch từ tham chiếu kinh nghiệm của khu vực và quốc tế. Trong đó, một gợi mở lý thú và thiết thực trong quy hoạch phát triển của Biên Hòa cần xây dựng Bảo tàng gốm Biên Hòa để bảo tồn và phát huy được giá trị của nghề thủ công được định danh khá sớm của địa phương.

Ngoài các công trình trên, còn có nhiều bài của các tác giả viết về gốm Biên Hòa trên các phương tiện truyền thông ở nhiều góc độ tiếp cận đa dạng và phong phú, đưa ra những nhận xét, đánh giá và nhận diện những giá trị của nghề thủ công đã từng vang danh ở vùng đất Biên Hòa nói riêng, Đồng Nai nói chung.

2. Gốm Biên Hòa qua những góc độ tiếp cận

Từ góc độ tiếp cận, các nhà nghiên cứu đã đưa ra những nhận định phong phú về gốm Biên Hòa. Chúng tôi lược trích những nhận xét mang tính chất cơ bản và chuyên sâu về gốm Biên Hòa đã được công bố, xuất bản.

Từ góc độ về lịch sử, tác giả Phan Đình Dũng² cho rằng: Tên gọi Biên Hòa cũng xuất hiện khá sớm, đặc biệt được định vị thời gian với đơn vị hành chính cấp trấn triều vua Gia Long (Biên Hòa, Phiên An, Định Tường, Vĩnh Thanh, Hà Tiên); cấp tỉnh triều vua Minh Mạng năm 1832 khi cải cách hành chính trên cả nước và phân chia các tỉnh, trấn ở Nam Kỳ (Biên Hòa, Phiên An, Định Tường, Vĩnh Long, An Giang, trấn Hà Tiên) và sau đó thành lục tỉnh Nam Kỳ (Biên Hòa, Gia Định, Định Tường, Vĩnh Long, An Giang, Hà Tiên). Tên gọi Biên Hòa được dùng với các cấp hành chính qua các thể chế quản lý và ngày nay là thành phố trực thuộc tỉnh Đồng Nai. Trên địa bàn Biên Hòa phát hiện và hình thành nghề gốm của các lớp cư dân đến đây sinh sống: người Việt, người Hoa. Thế nhưng, tên gọi gốm Biên Hòa có thể được định danh từ mốc khởi điểm với sự xuất hiện của Trường Dạy nghề Biên Hòa vào năm 1903³ để từ đó những sản phẩm của trường này tạo nên sản phẩm độc đáo, để lại dấu ấn và khẳng định “thương hiệu” trong và ngoài nước qua những đợt triển lãm. Trong lịch sử của trường, đã đào tạo nhiều người trở thành nghệ nhân, có đóng góp quan trọng

cho phát triển nghề gốm ở Biên Hòa - Đồng Nai và mang tầm vóc khu vực. Hợp tác xã mỹ nghệ Biên Hòa được trường Mỹ nghệ Bản xứ Biên Hòa thành lập năm 1933 và tồn tại cho đến 1974 dù trải qua những thăng trầm nhưng để lại dấu ấn quan trọng trong phát triển gốm Biên Hòa. Một số tư liệu cho biết sản phẩm gốm Biên Hòa trước năm 1975 tham gia và để lại dấu ấn trong các đợt triển lãm trong và ngoài nước: Sản phẩm gốm với những nét đặc trưng của nhà trường được tặng thưởng nhiều huy chương, bằng khen tham gia các cuộc triển lãm trong nước và quốc tế: Paris/Pháp (1925, 1933), Batavia/ Indonesia (1934), Nayoga/Nhật (1937), Saint Denis/ đảo Réunion thuộc Pháp (1938), Hà Nội/Việt Nam/Đông Dương (1939), Băng Cốc/ Thái Lan (1955), Sài Gòn/Việt Nam (1942), Phnom Penh/Campuchia (1955, 1956), Manila/Philippin (1956), New York/Hoa Kỳ (năm 1958). Hợp tác xã tồn tại đến năm 1974.

Trong công trình *Văn hóa vật chất Đồng Nai*, Nguyễn Thị Nguyệt đưa ra những nhận xét như sau: “Trong sản phẩm văn hóa vật chất của Đồng Nai, đáng kể nhất vẫn là gốm Biên Hòa. Gọi là gốm Biên Hòa vì nó được tập trung tại các làng nghề thủ công ở chung quanh thành phố Biên Hòa. Hơn 300 năm hình thành và phát triển, lịch sử gốm Biên Hòa đã trải qua những bước tiến giao lưu, hội nhập để hình thành nên loại sản phẩm đặc trưng tiêu biểu cho văn hóa vật chất ở địa phương”, “Sự ra đời của gốm mỹ nghệ Biên Hòa là một bước ngoặt quan trọng trong tư duy của nghề nhân gốm địa phương khi nghiên cứu về chức năng của gốm, ngoài giá trị sử dụng còn mang giá trị thẩm mỹ trang trí, làm đẹp không gian nơi ngoại thất trưng bày. Có thể nói, từ kinh nghiệm làm gốm cổ truyền của thợ gốm Biên Hòa qua quá trình giao lưu tiếp xúc với kỹ thuật làm gốm phương Tây và các dân tộc khác ở địa phương đã hình thành nên loại hình gốm mỹ nghệ độc đáo ở Nam Bộ góp mặt vào làng gốm Việt Nam vào đầu thế kỷ XX”⁴.

Khi nghiên cứu về vùng gốm Đông Nam Bộ, Nguyễn Thị Hậu đề cập đến những yếu tố có ảnh hưởng đến gốm Biên Hòa: Từ cuối thế kỷ XIX, các nghệ nhân gốm Cây Mai, kể cả những chủ lò lần lượt chuyển về vùng Biên Hòa, Lái Thiêu. Một số nghệ nhân lão luyện đã có mặt ở trường Mỹ nghệ Biên Hòa, thành lập vào năm 1903. Dần dần gốm Biên Hòa trở nên nổi tiếng. Đặc trưng của loại gốm này là kết hợp gốm Trung Quốc, gốm Việt Nam và gốm Limoge

2. Phan Đình Dũng (2024), “Nghề gốm và làng nghề gốm ở Biên Hòa, Đồng Nai – một góc nhìn”, Kỳ yếu hội thảo Bảo tồn và phát triển gốm truyền thống Biên Hòa – Đồng Nai, Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai, tr.28-29.

3. Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai (2023), *120 năm trường Bá nghệ Biên Hòa – Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai*, Nhà xuất bản Đồng Nai, tr.21.

4. Nguyễn Thị Nguyệt (2020), *Văn hóa vật chất Đồng Nai*, Nhà xuất bản Đồng Nai năm 2010, tr.188, tr.192.

của Pháp với sự tham gia của bà Balik cùng một số nghệ nhân từ miền Bắc vào. Gốm Biên Hòa thiên về trang trí hoa văn dày đặc bao quanh sản phẩm bằng phương pháp vẽ nét chìm hoặc lấy nét chìm kết hợp với tro thừng để tạo hoa văn, sau đó tô men không có sự phân biệt giữa men và màu vẽ. Sản phẩm gốm Biên Hòa khá đa dạng bao gồm bình, hũ, lọ, chốe, chậu, đôn, đôn voi, đèn lồng, đĩa trang trí, tượng voi, tượng lân, tượng người... Loại chốe men đen hoặc men nâu hoa văn khắc chìm sản xuất ở Biên Hòa còn cung cấp cho các dân tộc Tây Nguyên để đựng rượu cần. Kiểu dáng, quai chốe, màu men và hoa văn hình rồng hình lá đề... thể hiện trên loại chốe Biên Hòa sử dụng ở Tây Nguyên khá gần gũi với loại chốe được sản xuất ở Gò Sành (Bình Định) trước đó⁵.

Khi nghiên cứu Nghệ thuật trang trí miền Đông Nam Bộ, Nguyễn Xuân Tiên đề cập đến gốm Biên Hòa cùng với các nghề thủ công khác làm nên diện mạo chung cho nghệ thuật của khu vực này. Đối với những làng nghề thủ công làm gốm: “Đối với sản phẩm gốm, bên cạnh công đoạn tạo hình dáng cấu trúc chung hết sức quan trọng, nghệ thuật trang trí gốm sẽ làm tăng giá trị thẩm mỹ của sản phẩm, thể hiện bản sắc và quan niệm về cuộc sống của một dân tộc hay một vùng miền. Khi nhìn vào các họa tiết trang trí hay màu sắc của sản phẩm, người xem có thể phán đoán hoặc khẳng định nó được sản xuất ở đâu, vào thời điểm nào. Men màu và họa tiết trang trí là hai yếu tố luôn hòa quyện để làm nên cái đẹp về hình thức trang trí của gốm Đông Nam Bộ, song sự sáng tạo của nghệ nhân thể hiện trên sản phẩm mới là yếu tố quyết định. Từng đồ án trang trí trên sản phẩm gốm đòi hỏi người sáng tác phải có một trình độ am hiểu về mỹ thuật và đối tượng khách hàng mục tiêu của sản phẩm. Gốm Đông Nam Bộ từ xưa đến nay đã có những phong cách trang trí rất độc đáo trên từng thể loại sản phẩm. Mỗi dòng gốm, từ gốm Cây Mai của người Hoa đến gốm Biên Hòa và gốm Bình Dương, đều có những phong cách thể hiện và giá trị nghệ thuật độc đáo riêng. Mặt khác, vì có vị trí gần nhau nên sự liên hệ, giao thoa lẫn nhau giữa các dòng gốm là điều không thể tránh khỏi. Chính sự giao thoa này đã bổ sung cho nhau để tạo ra những sản phẩm gốm Đông Nam Bộ có nghệ thuật trang trí phong phú, đa dạng, độc đáo, thông qua

tiếp biến vùng miền, Đông - Tây”⁶. Tác giả Nguyễn Xuân Tiên cũng nhận định yếu tố làm nên sự độc đáo của gốm Biên Hòa “Hai yếu tố quan trọng tạo nên vẻ đẹp đặc trưng của gốm Biên Hòa là nguồn nguyên liệu sẵn có ở địa phương với cao lanh và đất sét màu chất lượng cao cộng với trình độ của đội ngũ nghệ nhân, thợ gốm có tư duy sáng tạo, tay nghề hoàn hảo. Có thể nói, tài nghệ của thợ gốm Biên Hòa chính là ở chỗ họ đã tiếp thu hòa nhập được những nét tinh hoa để tạo ra một dòng sản phẩm gốm mang nét đặc trưng không lẫn với dòng sản phẩm khác trong nước và trên thế giới. Gốm Biên Hòa thu nhận được những thành tựu trên có sự góp công rất lớn của Trường Mỹ nghệ Biên Hòa (nay là Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai), nơi khởi đầu của 3 những nghiên cứu sáng tạo ra loại men, mẫu mã và đào tạo ra những thợ gốm lành nghề. Chính từ sự kết hợp hài hòa giữa Đông và Tây, giữa cũ và mới; những bàn tay điêu luyện của các nghệ nhân đã tạo nên bản sắc riêng biệt của gốm địa phương với vẻ đẹp độc đáo về hình dáng, màu men và nghệ thuật trang trí”⁷.

3. Tạm kết

Vẫn còn nhiều công trình nghiên cứu về gốm Biên Hòa ở các lĩnh vực, góc độ tiếp cận (luận án, luận văn, khóa luận) cùng như các bài nghiên cứu của nhiều tác giả. Lịch sử và giá trị nghề gốm ở Biên Hòa được quan tâm và được đánh giá là di sản quý giá của vùng đất Biên Hòa. Gần với vùng đất Biên Hòa và đời sống cư dân qua các thời kỳ, gốm Biên Hòa có sức sống mạnh mẽ và để lại dấu ấn trong lịch sử văn hóa của Đồng Nai. Hoạt động kinh tế, làng nghề thủ công và di sản từ gốm Biên Hòa cần được bảo tồn và phát huy trong cuộc sống đương đại. Nhiều nhà nghiên cứu gợi mở những giải pháp để trong khai thác hài hòa, hợp lý tài nguyên gốm Biên Hòa trong bối cảnh cuộc sống đương đại, trong thời điểm đẩy mạnh phát triển du lịch, là ngành kinh tế mũi nhọn của địa phương. Chúng tôi tiếp cận trong được những nguồn tư liệu chưa đầy đủ nhưng với mong muốn góp tư liệu về tổng thuật ban đầu. Hy vọng sẽ có những dịp khác để cung cấp thêm thông tin về nghề thủ công đặc sắc của Biên Hòa trong sự phát triển chung của vùng đất Đông Nam Bộ, về nghề làm gốm vốn phát triển cả ở Bình Dương, Đồng Nai./.

5. Nguyễn Thị Hậu (2018), *Vùng gốm Đông Nam Bộ*, dẫn theo <https://baotanglichsu.vn/vi/Articles/3101/69540/vung-gom-djong-nam-bo.html>, (truy cập ngày 20/10/2024).

6. Nguyễn Xuân Tiên (2017), *Nghệ thuật trang trí miền Đông Nam Bộ*, Tạp chí Văn hóa nghệ thuật số 399.

7. Nguyễn Xuân Tiên (2015), *Gốm Biên Hòa – Đồng Nai thời hoàng kim, thực trạng và giải pháp phát triển*, Kỳ yếu hội thảo Gốm Đồng Nai và các vùng phụ cận. từ truyền thống đến hiện đại, Hội Mỹ thuật TP.HCM, Trường Cao đẳng Mỹ thuật trang trí Đồng Nai tổ chức, tr.23.